

שיעור ג

שיטת רבי אליעזר במנין המלאכות
ובהגדרת המלאכה

שתי תפיסות של השבת

פתיחה | מחלוקת רבי עקיבא ורבי אליעזר בחילוק מלאכות | הגדרת המלאכות בשיטת רבי אליעזר | מלאכה והכנה | שיטת רבי אליעזר ושיטת רבי יהודה | חיוב מלאכה בשיעור מינימלי | סיכום | מבנה מסכת שבת והגדרת המלאכות - לאור שיטת רבי אליעזר | נשמת הסוגיה: שבת של רבי עקיבא, שבת של רבי אליעזר

פתיחה

בשיעור זה נעקוב אחר מרכיבים שונים של משנת רבי אליעזר במלאכות שבת. במשנת שבת עמדתו של רבי אליעזר איננה גלויה, אבל היא מבצבצת שוב ושוב בסוגיות התלמוד, בתוספתא, וגם במשנת כריתות. ממכלול המקורות עולה שלרבי אליעזר תפישה שונה בתכלית של עולם המלאכות, המציעה אלטרנטיבה משמעותית למערכת של ל"ט מלאכות כמערכת מארגנת של הלכות שבת, ולרעיון של חילוק מלאכות. על רקע תפישתו של רבי אליעזר נוכל להבין טוב יותר את חידושה של משנתנו, שהיא, כך נראה, משנת רבי עקיבא.

מחלוקת רבי עקיבא ורבי אליעזר על חילוק מלאכות

במשנת שבת (ז א-ב) וכן בגמרא שבת הלכה זו של חילוק מלאכות מוצגת כהלכה ללא מחלוקת. וכן אמר ר' יוחנן על הסיבה למניין ל"ט מלאכות: "שאם עשאו כולן בהעלם אחד חייב על כל אחת ואחת" (ע"ה ב).

אבל במשנה בכריתות מתברר שנחלקו ר' עקיבא ור' אליעזר רבו בעניין זה:

מתני'. אמר ר' עקיבא, שאלתי את רבי אליעזר: בעושה מלאכות הרבה בשבתות הרבה מעין מלאכה אחת בהעלם אחת, מהו? חייב אחת על כולן, או חייב על כל אחת ואחת? אמר לו: חייב על כל אחת ואחת גמ'. מאי קבעי מיניה... אמר רבא: אמרי בי רב, תרתי בעא מיניה: שבתות כגופין דמיינן ואי לא בעא מיניה, ולדי מלאכות כמלאכות דמיינן אי לא. (כריתות טז א)

מתוך הדיון במשנה וביאור הגמ' שם עולה שנחלקו בשתי שאלות: האם שבתות מחלקות, והאם יש חילוק מלאכות ובלשון הגמ': ולדי (תולדות) מלאכות כמלאכות דמיין או לא. ר"א סבר שחייב על כל אחת ואחת, היינו שכל פעולה של חילול שבת חייב עליה, גם על תולדה מעין האב שלה.

ר"א מציד עמדה המנוגדת לארכיטקטורה היסודית של מלאכות שבת לפיה יש ל"ט אבות שתחתיהן מסווגות כל המלאכות בעולם. לדעתו, כנראה, אין ל"ט קטיגוריות אב, וגם אין לדבר על תולדות כהגדרות הלכתיות, אלא כל מלאכה שאסרה תורה או שחכמים הבינו שהיא אסורה, יש לאוסרה כמלאכה אם היא עומדת בתנאי הגדרת המלאכה. כך עולה גם מדיוק הגמ' להלן על משנת ל"ט אבות מלאכה:

"אלו אבות מלאכות" - אלו לאפוקי מדרבי אליעזר דמחייב על תולדה במקום אב (עה ב)

האם לפי ר"א יש בכלל משמעות לקביעת ל"ט אבות מלאכה, ולהבחנה בין 'אב' ל'תולדה'? הגמ' להלן שואלת ומשיבה:

ולרבי אליעזר דמחייב אתולדה במקום אב אמאי קרו לה אב ואמאי קרו לה תולדה?

הך דהואי במשכן חשיבא קרי לה אב הך דלא הואי במשכן חשיבא לא קרי לה אב אי נמי הך דכתיבא קרי אב והאי דלא כתיבא קרי תולדה (צו ב)

לדעת רבי אליעזר כל המלאכות עומדות בשורה אחת, אבות ותולדות, אין ביניהן הבדל היררכי ואין גם השלכה הלכתית להגדרתם כאב או כתולדה. הגמ', לפי הגירסה שלפנינו, אומרת שר"א מכנה 'אב' מלאכה שהייתה חשובה במשכן, כלומר: זו שאלה פורמאלית או סמנטית בלבד. לפי גירסת התוס' שם מדובר בשני קריטריונים:

1. מה שהיה במשכן

2. מה שחשוב בעולמנו שלנו

ולא ברור, כיצד נדע מה בדיוק היה במשכן, ובוודאי מה היה חשוב במשכן, ומהו הקריטריון לחשיבות. בכל אופן, לפי תירוץ הגמרא יש לדעתו הבדל סמנטי בלבד בין האבות לתולדות ואין שום הבדל הלכה למעשה. תוס' מתקשים במסקנה זו ומציעים שהחלוקה בין אבות לתולדות לפי ר' אליעזר משמעותית לעניין התראה, ויש להתרות על תולדה משום האב שלה, ולא משום אב אחר:

ולרבי אליעזר דמחייב אתולדה במקום אב אמאי קרי לה אב כו' - הוה מצי למימר דנפקא מינה לענין התראה כדפי' בפ' כלל גדול (לעיל עג:) ואיכא למימר דהיינו דקמשני הך דהוות במשכן חשיבא (תוספות שם)

משמעות הדברים היא שהחלוקה לאבות ולתולדות נועדה רק לארגון ולזכרון, שכן התראה חייבת להיות על בסיס ידע שזמין לאדם, ואין לה משמעות הלכתית נוספת.

אמנם, יש תשובה אחרת ובסיסית יותר שהגמ' יכולה היתה להשיב, והיא שהגדרת האבות חיונית כיוון שאפשר ללמוד תולדות רק מאבות, ולא מתולדות. כלומר: כשיש מלאכה בעולם הריאלי שנתעוררה שאלה אם היא אסורה בשבת, נוכל לסווג אותה רק על פי דמיונה לאחת האבות, ולא לאחת התולדות, כפי שאכן סוברים ר' עקיבא ושאר התנאים וכדרך שנהגו האמוראים (ראה עגב - עה ב ועוד רבים). מדוע לא הסבירה כך הגמרא את ההבדל שבין אבות לתולדות?

התיאוריה של המשנה והגמרא במלאכות שבת היא דדוקטיבית, מהכללים אל הפרטים. נקודת המוצא היא ל"ט אבות מלאכה ומהם נגזרות התולדות להלכה. מתוך שהגמרא לא תירצה שזהו תפקידן של האבות גם לפי ר' אליעזר נראה שיש להבין שרבי אליעזר חולק על התיאוריה כולה, וסובר שאין כלל משמעות להבחנה בין אבות לתולדות, וכפי שנראה להלן, לשיטתו אין להניח שיש דווקא ל"ט אבות כמספר סגור, וממילא אין הוא סובר חילוק מלאכות לשבת (כמפורש בכריתות) ומי שעשה אב ותולדה ידידה חייב שתיים, וכנראה שגם עצם ההגדרה של מלאכת שבת איננה מבוססת על סיווג של מלאכות במציאות לאבות המלאכה.

התוס' שללו הבנה זו, אבל הרמב"ן אומר שלולא סוגיית הגמרא בדף צו, היינו אומרים שלר"א אין כלל ל"ט אבות מלאכה:

לר' אליעזר דמחייב אתולדה במקום אב אמאי קרי ליה אב ואמאי קרי ליה תולדה. פי' גמרא גמיר לה דכולהו רבנן קרו להו אבות וקרו להו תולדות, אבל אנן לא שמעי' לר' דקרי להו אבות ותולדות דאי ממתני' דפ' כלל גדול הא אוקימנא שם (כריתות ט"ז ב') דלא כר"א. (רמב"ן שם)

הרמב"ן סובר, שלולא שקבלנו במסורת שכל התנאים מסכימים לעקרון האבות והתולדות, לא הייתה שום סיבה לחשוב שרבי אליעזר מסכים לכך, והצביע על כך שבכריתות נאמר שמשנת ל"ט אבות מלאכה בשבת איננה לשיטתו. הרמב"ן מעלה גם את האפשרות שלפי ר"א כיוון שהעושה אב עם התולדה שלו חייב על כל אחת בנפרד (למשל: זורע ומשקה), יש להתרות על תולדה משום עצמה, ולא משום האב שלה, וכגון המשקה שיש להתרות עליו משום משקה ולא משום זורע, ושלא כתוס', ובזה הוא מסיר מהשולחן עוד הבדל שיש לפי שיטת משנתנו בין האבות לתולדות: "וי"ל דלר' אליעזר כיון דהן חייבין בעצמן צריכות התראה בשמן ממש".

נבדוק כעת מה עולה ממקורות אחרים אודות תפישתו של רבי אליעזר את מלאכות שבת.

הגדרת המלאכות בשיטת רבי אליעזר

נחלקו חכמים ורבי אליעזר בכרייתא לגבי רשימה של מלאכות שרבי אליעזר מחייב עליהן משום מלאכה דאורייתא וחכמים משום שבות דרבנן בלבד:

תנו רבנן החולב והמחבץ והמגבן כגרוגרת המכבד והמרבץ והרודה חלות
דבש שגג בשבת חייב חטאת הזיד ביום טוב לוקה ארבעים דברי רבי
אליעזר וחכמים אומרים אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות (שבת צה א)

ניתן להסביר פרטנית מדוע נחלקו בכל מלאכה ומלאכה, אך רשימה ארוכה של שבע
מלאכות מעלה על הדעת שהמחלוקת ביניהם מהותית. ממשיכה הגמרא שם ומספרת:

רב נחמן בר גוריא איקלע לנהרדעא בעו מיניה חולב משום מאי מיחייב
אמר להו משום חולב מחבץ משום מאי מיחייב אמר להו משום מחבץ
מגבן משום מאי חייב אמר להו משום מגבן

אנחנו נוכחים בפערי שפה בין רב נחמן לחכמי נהרדעא, המבקשים לדעת מהו אב המלאכה
אליו יש לסווג את המלאכות האסורות ברשימה, כשרב נחמן בר גוריא איננו מבין מה הם
שואלים, שהרי, לדידו, המלאכה אסורה משום עצמה, ולא משום אב אחר שהיא מסווגת
אליו. דומה שזו בדיוק כוונת הרמב"ן שהזכרנו לעיל (צו ב) בשיטת רבי אליעזר, לפיו אין
הבדל בין האבות לתולדות לגבי האיסור, וכל מלאכה אסורה משום עצמה. נראה שרב
נחמן בר גוריא משקף את שיטת ר"א המקורית, לפיה אדם חייב במלאכה לא משום שהיא
דומה לאב מסוים, אלא מפני שהיא מלאכה כשלעצמה.

אך עדיין יש לשאול כיצד קובע ר"א אלו מעשים נחשבים למלאכה ואלה לא? לשיטת
משנתנו בשבת, שהיא כאמור משנת רבי עקיבא הנ"ל בכריתות, כל מעשה מלאכה בעולם
הריאלי שדומה דמיון מספק לאב מלאכה וניתן לסיווג תחתיה - יוגדר כמלאכה. ייתכן
שרבי אליעזר כופר במבנה הדדוקטיבי הזה, וסובר שמלאכות בשבת מוגדרות כך מפני
שהן שייכות לתחומי עיסוק, פעילות ועבודה שבמציאות האנושית הריאלית נחשבים למלאכה.
בדיון אודות מקור המספר ל"ט אבות מלאכה (מט ב) יש דעה לפיה ל"ט אבות מלאכה אינן
נלמדות ממלאכות המשכן אלא משם "מלאכה" במובנו האנושי הרגיל, כפי שהוא מופיע
בתורה. אמנם, לפי דברינו לר"א אין כלל ל"ט אבות מלאכה, אך העקרון דומה. מלאכת
שבת איננה מבנה תאורטי של מושגים מופשטים הנלמדים מהמשכן (ל"ט אבות) אלא פשוט
מלאכה כפי שהיא בעולם הריאלי.

חכמי נהרדעא דחו את תשובת רב נחמן בר גוריא, והם מנסים להבין את ר"א בתוך תיאורית
ל"ט אבות מלאכה:

אמרו ליה רבך קטיל קני באגמא הוה אתא שאיל בי מדרשא אמרו ליה
חולב חייב משום מפרק מחבץ חייב משום בורר מגבן חייב משום בונה

תשובת חכמי נהרדעא לרב נחמן מדגימה היטב את הלוח המחשבה של הנוקטים כמשנתו
של רבי עקיבא. השאלה היא לא מה הפעולה שנעשית בפועל, כגון: חיבוץ גבינה או כיבוד
הבית במטאטא, אלא מה התכלית שלה, או בניסוח שונה: מה התיאור המופשט שלה,
ולפי זה היא תסווג. ההגדרה של אב המלאכה היא מופשטת, שפת ההלכה איננה השפה
הטבעית, אלא השפה המושגית. כך, למשל, הבונה - איננו מי שבונה בית, אלא המגבש

מספר חלקים לדבר אחד, ולאור זה, מגבן - הוא בונה. שיטת המחשבה ההלכתית של בית המדרש בנהרדעא רואה בל"ט אבות המלאכה קטגוריות מופשטות, מושגיות, שמהן אנו גוזרים את הפעולות בעולם ומשווים אליהם.

הקושי בהעמדת הברייתא של רבי אליעזר במסגרת תיאוריית המלאכה של משנתנו, עולה מתוך תירוצו החריג של ר' אלעזר, הבא להסביר מדוע גם רדיית דבש היא מלאכה:

אמר רבי אלעזר מאי טעמא דרבי אליעזר דכתיב ויטבל אותה ביערת הדבש וכי מה ענין יער אצל דבש אלא לומר לך מה יער התולש ממנו בשבת חייב חטאת אף חלות דבש הרודה ממנו בשבת חייב חטאת. (שם)

רבי אלעזר (האמורא) לומד מפסוק שרודה דבש חייב חטאת. זו תופעה נדירה ביותר, שדרשת פסוק תהווה מקור להגדרת מלאכה בשבת (כתחילת הסוגיה נמצא מקרה נוסף - גם הוא לשיטת ר"א - וראה להלן). הקושי ברור - רדיית דבש אינה דומה לקצירה על פי הגדרתה המופשטת של מלאכה זו שהיא עקירה וניתוק של דבר הצומח מן הקרקע. הדבש הרי איננו מחובר אורגנית לאדמה, ואיננו גדל ממנה, אלא מיוצר ומונח על חלות הדבש על ידי הדבורים, ולולא הפסוק לא היינו יכולים להגדיר את רדיית הדבש כמלאכה על פי תיאוריית המלאכות של חכמי נהרדעא. דומני, שלפי רב נחמן בר גוריא המייצג נאמנה את שיטת רבי אליעזר המקורית, התשובה לקושי זה פשוטה בתכלית: רדיית דבש היא מלאכה, כי בעולם הריאלי היא אחת מהמלאכות המובהקות של ייצור המזון: יש פועלים שזו מלאכתם, יש לה אופי מקצועי, וכדו'. כדי להגדיר את רדיית הדבש כמלאכה אין צורך לא במקור בכתובים, וגם לא בסיווגה לאב מלאכה. הגדרתה היא ישירה ובלתי אמצעית.

התוספתא המקבילה לברייתא שבגמרא מרחיבה עוד את רשימת המלאכות שהוסיף רבי אליעזר:

החולב והמחבץ והמגבן כגרוגרת המכבד והמרבץ והמרחיץ והסך והרודה חלת דבש בשבת חייב חטאת וביום טוב לוקה את הארבעים דברי ר' ליעזר וחכמים או' בין בשבת בין ביום טוב פטור ואינו חייב כי אם שבות ר' שמעון בן לעזר אומ' משם ר' אליעזר הכוחלת והגודלת והפוקסת לעצמה פטורה לאחרות חייבת וכן היה ר' שמעון בן לעזר או' משם ר' ליעזר לא תקנח אשה פניה בבגד שיש בו סרק. (פרק ט הל' יג)

על רשימת 7 המלאכות שבברייתא שבגמרא נוספו גם מרחיץ וסך. אלה רחוקים עוד יותר ממושג המלאכה של משנת ל"ט אבות מלאכה, שהרי הם אופני טיפול בגוף, ולא מלאכות. בעוד שעל הרשימה שבברייתא יש מקום להסכים עם ר' אליעזר מפני שאלה מלאכות בשפה הטבעית, הרי שגם בלשון בני אדם ובתפיסתם רחיצה וסיכה אינן מלאכות. כדי להשלים את התמונה, נתבונן במלאכות אחרות שלפי רבי אליעזר חייבים עליהן בשבת:

הנוטל צפרניו זו בזו, או בשיניו, וכן שעריו, וכן שפמו, וכן זקנו, וכן הגודלת, וכן הכוחלת, וכן הפוקסת - רבי אליעזר מחייב, וחכמים אוסרין משום שבות. (משנה שבת, צד ב)

העקרון דומה. גם כאן יש לפנינו רשימה של 5 מלאכות: נוטל צפורניו, נוטל שעריו, גודלת, כוחלת ופוקסת, שר"א רואה בהן מלאכות, וחכמים אוסרים רק משום שבות. יחד עם התוספתא גדלה הרשימה ל-14 מלאכות שהוסיף ר' אליעזר על משנת ל"ט מלאכות מדבי ר' עקיבא. הגמ' מציעה לצמצם את המחלוקת:

אמר רבי אלעזר מחלוקת ביד אבל בכלי חייב פשיטא זו בזו תנן מהו דתימא רבנן בכלי נמי פטרי והא דקתני זו בזו להודיעך כחו דרבי אליעזר קא משמע לן... (שם)

לפי ביאור הגמרא גם חכמים מחייבים בכלי, ולהלן מסבירה הגמרא שאלה הן תולדות הדומות למלאכות: כוחלת משום צובעת, גודלת ופוקסת משום בונה. הבנה זו של המשנה מתאימה לתפיסתם של חכמי נהרדעא, אך לאור מכלול המקורות נראה שמחלוקתם עקרונית. רשב"א בתוספתא (שבת ט, יג) מציע הבחנה אחרת מזו של הגמרא, ואומר שגודלת, כוחלת ופוקסת לעצמה פטורה, ולחברתה חייבת. ייתכן שמתוך הבחנה זו ניתן ללמוד על גישתו של רבי אליעזר ומחלוקתו על חכמים. השאלה שבה נחלקו היא האם הטיפול בגוף יכול להיחשב למלאכה? האם הגוף הוא כחומר גלם אחר שמעצבים ומתקנים אותו, כדרך המלאכות? לשיטת חכמים אין חייבים על טיפול בגוף אלא משום שבות, אך ר' אליעזר סובר שכאשר אחת ממלאכות הטיפול בגוף נעשית באופן מקצועי, בכלי, או כשאדם אחד מטפל בחבירו, הרי היא ככל מלאכה. מסתבר שלדעתו מלאכות הקוסמטיקה, הספרות והמניקור הן מלאכות ככל מלאכה, שהרי יש בעלי מקצוע לתחומים אלה, וגם כי כך דרכו של אדם לטפל בגוף טיפול יסודי, וגם תחומים אלה שייכים לעולם העבודה הריאלי.

באופן דומה יש להסביר גם את שתי המלאכות שנוספו בתוספתא: מרחיץ וסך, שגם הן מלאכות של טיפוח הגוף והטיפול בו. ואולי יש לדייק מלשון התוספתא שאמרה: "מרחיץ" ולא רוחץ, והכוונה המרחיץ או הסך את חבירו, שאז זו פעולה השייכת לעולם השירות והעבודה, ולא רק ניקיון אישי, וכמו שחילק רשב"א בתוספתא.

כמו שעשו חכמי נהרדעא לתוספתא, כשניסו ללמוד את דברי רבי אליעזר במסגרת תיאוריית המלאכה של רבי עקיבא, מנסה הגמ' לעשות גם למשנה, ולהניח שהחוב על מלאכות טיפוח הגוף הוא משום אב מלאכה ידוע. אלא שבגודלת (קליעת הצמה) הגמ' מתקשה להגדיר אותה כבונה, ונאלצת להישען על מדרש הפסוק ועל אסוציאציה לשונית רחוקה:

וכי דרך בנין בכך אין כדררש רבי שמעון בן מנסיא ויבן ה' אלהים את הצלע מלמד שקילעה הקדוש ברוך הוא לחוה והביאה אצל אדם שכן בכרכי הים קורין לקלעיתא בניתא (שבת צה א)

מה עניין המדרש לעולם המלאכות ההלכתי? נראה שזהו מהלך דומה לזה של רבי אליעזר לעיל על רדיית הדבש. אפשר שהמדרש רוצה לנעוץ את הגדרת המלאכה במעשה היצירה הא-לוהי, ולומר שהמלאכה איננה רק מעשה הבריאה בעולם, אלא גם בריאת האדם והטיפול בו. מעשה הבריאה של האדם, נשלם בהבאתה של חווה לאדם כשהיא קלועה, ואם כך גם הטיפול של אדם באדם ייחשב לבניה. לאמיתו של דבר, דוחק הוא לבסס הגדרה של מלאכת בונה על מדרש לשוני רחוק כזה. וייתכן שהמדרש נוטה למחשבה שהמשמעות של מלאכה רחבה יותר ממה שנראה ממשנת ל"ט אבות מלאכה, ומה שבורא עולם עושה בעצמו, שהוא המקור לכל מושג המלאכה: "כי ששת ימים עשה", יילמד גם על הרחבת מושג המלאכה במישור ההלכתי.

כשאנו באים לבחון מהם התחומים שבהם הוסיף רבי אליעזר על עולם המלאכה המשתקף במשנת ל"ט אבות מלאכה, נמצא שהם שלושה:

- הטיפול בגוף - פוקסת, גודלת, נוטלת, כוחלת, נוטלת צפורנים, תספורת השער, וכן בתוספת מרחיץ וסך.
- הטיפול בבית: מכבד ומרביץ.
- תהליכי הכנת אוכל שלא על סידורא דפת - חולב, מחבץ, מגבן ורודה חלות דבש. שלושה מתוכם בתהליכי הכנת מאכלי החלב.

משנת ל"ט אבות מלאכה ממוקדת בשלושה-ארבעה תהליכי ייצור מרכזיים: סידורא דפת, סידורא דבגד, סידורא דכתב, ונוספו עליהם מלאכות הקשורות לעולם הבניה. רבי אליעזר הוסיף, שגם מלאכות שאינן על ציר הכנת האוכל על ידי שימוש בחום (אפיה או בישול) ואינן קשורות בגידולי קרקע, אלא הפקת החלב (חליבה) והכנתו כחמאה או גבינה, ובדומה לכך רדיית הדבש - גם הם תהליכי מלאכה מקוריים וראשוניים. מעמדן בעולם הריאלי דומה לחלוטין למלאכות סידורא דפת, הן קשורות לתהליכים מרכזיים של ייצור המזון, ולכן אין שום סיבה להבחין ביניהן, וגם שום סיבה לסווג חולב כדש או כמפרק, או מגבן כבונה, כי חולב הוא פשוט חולב, ומגבן הוא פשוט מגבן - תהליך מקורי ועצמאי בתחומו.

על כך הוסיף ר' אליעזר שהעיסוק בנקיון הבית והטיפול בגוף, אף שאין הוא תהליך ייצור במובנו העיקרי, תופש מקום חשוב בעולם העבודה האנושי. בכך הוא מרחיב את עולם מלאכה מהגדרתו הצרה כעולם של ייצור ותיקון חומרי גלם, גם למעשים ולפעולות שהן חלק משגרת הקיום של האדם, ודורשים ממנו השקעה כספית, עבודה, מקצועיות, וכל כיו"ב, כגון: טאטוא הבית ונקיונו. תספורת וכיו"ב - נחשבים גם הם למלאכה.

על הבנה זו נציע נדבך נוסף. אפשר שהאופי האינסטרומנטלי של מלאכות אלה, גם הוא תורם להגדרתן כמלאכות בשבת. שביתה ממלאכה קשורה לרעיון היסודי של "כל חפצין עשויים", או בלשון הפסוק: "והכינו את אשר יביאו", כלומר: שכל מה שהוא הכנה לקראת, ולא תכלית המעשה והפקת הנאה ממנו, שייך לימי המעשה ולא לשבת. בשבת אנחנו מצויים להיות בתכלית, ולא באמצעי. מושג "ההכנה דרבה" כפי שהסבירו רש"י (ביצה ב ב) יחד עם עוד כמה גופי הלכה בדברים שאסור לעשותם בשבת - שואבים

מתובנה זו.³ ייתכן שר"א מבין שהחובה להכין את ההיבטים הטכניים, האינסטרומנטליים, לפני שבת, היא גופה מגדירה את ההבדל בין עולם המלאכה לעולם העונג והתכלית. כמו שהכנת המזון איננה שייכת לעולם שבו חפציך עשויים, גם נקיון הבית, תספורת או פעולות קוסמטיות על הגוף, אינם נמצאים בשלב הפקת ההנאה והתכלית, אלא בשלב 'ההכנה לקראת', וזה גופא מה שמשייך אותם לעולם המלאכה. לפי הבנה זו מלאכה, אליבא דר"א, איננה מוגדרת כיצירת תוצר שיש לו קיום בעולם מחומר גלם, אלא כפעולה שבדרך, הכנה, טיפול, סידור או ארגון של הגוף, הבית או המזון - לקראת ההנאה והשימוש התכליתי בהם.

מלאכה והכנה⁴

רבי אליעזר נוקט גישה ייחודית ביחס לקשר בין יום שישי לשבת ולאיסור הכנה מיום חול לשבת, אך באופן מפתיע, בעוד שבכל הקשור למלאכת שבת עמדתו מחמירה מאוד, והוא מוסיף מלאכות, חיובים, ומרחיב את השעורים, בסוגיה זו של הכנה לשבת הוא דווקא מקל באופן חד משמעי. במשנה נאמר:

אין נותנין את הפת בתנור עם חשיכה, ולא חררה על גבי הגחלים, אלא כדי שיקרמו פניה; רבי אליעזר אומר, כדי שיקרום התחתון שלה (משנה שבת א, י)

נחלקו התנאים קמא ורבי אליעזר בנוגע לרמת האפייה בה הפת צריכה להיות לפני שבת בכדי שתהליך האפייה הנמשך לשבת יותר. תנא קמא סובר שרמת האפייה הנדרשת היא ששטח הפת הרחוק מהגחלים יאפה, ורבי אליעזר מתיר לפת להיות על האש בשבת גם אם רק החלק התחתון שלה, הבצק שקרוב למקור החום, נאפה. כלומר, רבי אליעזר דורש הכנה מינימאלית בלבד מיום שישי לשבת בכדי להתיר את המשך תהליך האפייה הזולג לשבת. בפרק יט, א מצאנו משנה נוספת החשובה לענייננו:

רבי אליעזר אומר, אם לא הביא כלי מערב שבת, מביאו בשבת מגולה; ובסכנה, מכסהו על פי עדים. ועוד אמר רבי אליעזר, כורתין עצים לעשות פחמין לעשות ברזל. כלל אמר רבי עקיבה--כל מלאכה שאפשר לה ליעשות מערב שבת, אינה דוחה את השבת; מילה שאי אפשר לה ליעשות מערב שבת, דוחה את השבת.

למחלוקת זו פנים רבות, ונציע לה כעת פירוש אחד בתוך מסגרת הדיון שלנו. ר' עקיבא דורש להכין מה שאפשר לפני שבת, כאילו יש חובת הכנה של מה שאין הכרח שידחה את השבת, ואילו ר"א מקל, אף לכתחילה, ואיננו דורש להכין לפני שבת.

3. כך, למשל, יש לבאר את ההיתר לברור ביד ומיד (עד א), שהרי זה מעיד שבאכילה עסקינן, כלומר: בהפקת ההנאה, ולא בשלבי ההכנה.

4. בפרק משנה זה נעזרתי בדברים שכתב תלמידי היקר צמח דוד שלוס, אף כי חלק מהדברים נוטים לכיוון אחר, התודה לו.

עמדתו המקלה של רבי אליעזר ביחס להכנה לשבת מופיעה גם במשניות בביצה, בנוגע להיתר טלטול בשבת:

רבי אליעזר אומר, נוטל אדם קיסם לחצות בו שיניו, ומגבב מן החצר ומדליק, שכל מה שבחצר מוכן; וחכמים אומרים, אף מגבב מלפניו ומדליק. [...] ועוד אמר רבי אליעזר, עומד אדם על המוקצה ערב שבת בשביעית, ואומר, מכאן אני אוכל למחר; וחכמים אומרים, עד שירשום ויאמר, מכאן ועד כאן. (ביצה ד, ו-ז)

במשניות אלו מופיעים שני דינים שונים בהם חולק רבי אליעזר על עמדת חכמים: הוא מתיר להכין טלטול של מוקצה מיום חול לשבת באמירה בפה בלבד, ומתיר להשתמש בקיסמים הנמצאים בחצר, שהרי הם כמוכנים. כלומר, לרבי אליעזר מספיקה הכנה מינימלית בלבד על מנת שהטלטול בשבת לא יאסר; כל עוד עשה האדם הכנה מסוימת, והכניס את הטלטול האסור בשבת למחשבתו ביום חול, אפילו בפזיזור הקיסמים בחצרו, הטלטול יותר בשבת.

היתריו של רבי אליעזר בהכנה המתירה טלטול מפתיעים בהקשר הרחב של היחס שלו לדיני מוקצה. בגמרא בעירובין (לה, א) מוזכר שרבי אליעזר סובר כרבי נחמיה שאפילו טלית ותרוד לא ניטלים שלא לצורך. לפיכך נראה שהיתריו של רבי אליעזר בדיני ההכנה לא קשורים לשיקולים פנימיים בדיני מוקצה, אלא בעמדתו העקרונית ביחס לטיב הזיקה שבין יום שישי לשבת. והנה, כשם שבמשנה בפרק א שעסקה באפיית הפת רבי אליעזר מקצר את תהליך האפייה שהפת צריכה לעבור לפני שבת, כך גם ביחס לדיני הכנה רבי אליעזר ממעיט בצורך להתכונן לקראת שבת, ועצם העובדה שנעשתה הכנה מינימלית מספיקה על מנת להתיר את הטלטול.

שני התחומים השונים בהם מקל ר"א לעומת חכמים ביחס להכנה מערב שבת לשבת, יכולים להאיר את עמדתו הכללית לגבי המשמעות של הכנה מחול לשבת, והזיקה בינה לבין מושג המלאכה. לפי השערותנו, חכמים מבחינים בין שתי קטיגוריות איסוריות שונות: איסור מלאכה וחובת הכנה. חובת הכנה היא המקור לאיסורי מוקצה, כלומר: היא מחייבת הכנת חפצים לפני שבת כדי שאפשר יהיה להשתמש בהם בשבת (ראה ביצה ב ב ורש"י ועוד). באופן עקיף היא משפיעה גם על גזירות חכמים שלא להשתמש בדברים שלא הוכנו כל צרכם מערב שבת, אם ברקע יש חשש עשיית מלאכה. לפי ר"א אין חובת ההכנה עומדת בפני עצמה, אלא היא מהווה מגדיר של איסורי המלאכה. פעולות הנעשות בשבת ויש להן אופי של הכנה, הן מלאכות בשבת, כמו כיבוד הבית, תספורת או חליבה, מפני שמלאכות מכינות חייבות להיעשות בערב שבת. איסור ההכנה לפי ר"א איננו ממוקד בחפצים (מוקצה), וגם לא בתהליכים המתמשכים מאליהם, אלא במעשי המלאכה הנעשים בשבת בלבד, ולכן הוא מקל במוקצה ומקל בהכנה מע"ש. ממילא, אין חובת ההכנה עומדת בפני עצמה, אלא שבשבת עצמה אסור להכין גם על ידי פעולה שאיננה מלאכת האומן ואיננה מן ה"ט"ט מלאכות. מאותה סיבה עצמה התיר ר"א מכשירי מילה בשבת, שכן ההיתר משום מצווה תקף גם לגבי המכשירים, וחובה להכין מערב שבת כשלעצמה - אין.

שיטת רבי אליעזר ושיטת רבי יהודה

העירו התוספות על מה שמחייב רבי אליעזר את הנוטל את צפורניו או גוזז שערו:

אבל בכלי ד"ה חייב - היינו כרבי יהודה דמחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה (תוספות צד ב)⁵

כאשר אדם גוזז ציפורניים הוא עושה זאת לא מפני שהוא צריך לצפורניים, אלא לשם ייפוי גוף. התוס' אומרים שבהכרח ר"א סובר שחייב על מלאכה שאינה צריכה לגופה, כרבי יהודה. בגמ' במסכת חגיגה (יא) נאמר כי שיטת רבי שמעון הפוטר במלאכה שא"צ לגופה, יסודה בהנחה שמלאכת מחשבת אסרה תורה, וזו אינה מלאכת מחשבת. רש"י שם (יב) מסביר שר"ש דריש מסמיכות הציווי של שבת למשכן, שמלאכה האסורה בשבת היא מלאכת מחשבת, כפי שנאמר במשכן: "לעשות בכל מלאכת מחשבת", אך ר' יהודה חולק על ר' שמעון ובאופן כללי סובר שלא דרשנן סמוכין. נראה שר' יהודה ממשיך במידה מסויימת את שיטתו של ר' אליעזר במלאכות שבת, וכמו שראינו שלפי ר' אליעזר אין שום משמעות ללימוד אבות המלאכה מהמשכן, שהרי 14 המלאכות שהוסיף אין להן מקור במשכן, וגם אין משמעות ללימוד מהמשכן אם אין מגדירים שדווקא ל"ט אבות הם האסורים, ואזי גם לעניין מלאכת מחשבת אין הוא לומד מהמשכן, וכל אופן של עשיית מלאכה אסור, ולא דווקא לפי תכלית מוגדרת - כשיטת ר' יהודה. ודוק, הרי כל מהותו של המושג מלאכת מחשבת הוא שיש תכליות מסויימות, מרכזיות, או כפי שהיה במשכן, או לפי דרך המלאכה בעולם, שרק פעולה שנעשית בהתאמה לאותן תכליות תיחשב מלאכה, וזה משמעותי רק אם יש לנו מושגים פורמאליים, מוגדרים ומובחנים של מלאכות. אבל לפי ר' אליעזר שמושג המלאכה נלמד מהמציאות הריאלית, והוא נוגע בתחומים רחבים של העשייה האנושית, אין כלל משמעות להגדרה מסויימת של תכלית, וכנ"ל.

רבי אליעזר היה רב רבו של רבי יהודה (רבי אילעאי אביו ורבי עקיבא רבו של ר' יהודה, שניהם תלמידי רבי אליעזר). במקומות נוספים מצאנו את רבי יהודה כממשיך של שיטת רבי אליעזר:

מפני שיהודה תלמידו של אילעאי ואילעאי תלמידו של ר' אליעזר לפיכך הוא שונה משנת ר' אליעזר (תוספתא זבחים ב יז)

אמנם, רבי יהודה אומר את דבריו במסגרת משנת רבי עקיבא, כלומר: שיש ל"ט אבות ויש חילוק מלאכות, ובמובן זה אין שיטתם זהה, שהרי ר"א לפי דברינו נחלק על התיאוריה כולה, ואילו ר' יהודה חולק בעיקר על המושג של "מלאכת מחשבת", אך לגבי ל"ט מלאכות הוא נוקט כשיטת רבו, ר' עקיבא.

לאחר שדנה הגמ' בברייתת המלאכות של רבי אליעזר, ובמחלוקתם של חכמים האוסרים משום שבות היא מעירה: "והאידינא דסבירא לן כרבי שמעון שרי אפילו לכתחלה". הגמרא לעיל אומרת שכיבוד הבית לשם ניקיון, אינו אלא 'דבר שאין מתכוין' לאשוויי גומות,

5. הדברים נאמרים לפי מסקנת הגמ' שחכמים מודים גם בכלי. אמנם, נראה פשוט יותר שחכמים פוטרם לגמרי, כמשתמע מהמשנה, שהרי כל אלה מלאכות שא"צ לגופן הן, שהרי אין הוא צריך את הצפורניים או השיער לשם עצמם.

שחיובו משום בונה, והרי ר"ש מתיר דבר שאינו מתכוון. והנה, ר"א ס"ל שהמכבד חייב חטאת. תוס' על אתר מסבירים שר"א סובר שמדובר בפסיק רישיה (דהיינו שישוה גומות בהכרח), שבו גם ר"ש מודה, ונחלקו ר"א ור"ש האם אכן מדובר בפסיק רישיה, כלומר שזו מחלוקת במציאות. אך הדוחק ברור וצ"ע. ויש להסביר את ר"א באחת משתי פנים נוספות. או שהוא חושב שהחיוב כלל איננו משום השוויית הגומות ולא בונה יש כאן, אלא שם המלאכה הוא פשוט מה שהוא עושה בשפה הטבעית - 'מכבד', וכן"ל, וכדרכו של רב נחמן בר גוריא; או שהוא סובר שדבר שאין מתכוון חייב, ולא רק במלאכה שאינה צריכה לגופה הוא סובר כר"י שחייב, אלא גם בדבר שאין מתכוון הוא סובר כר"י החולק על ר"ש וסובר שחייב, וזה משום שאין פטור של מלאכת מחשבת, וגם אם בדיני תורה אחרים דבר שאין מתכוון פטור, הרי בדברים שאיסורם בתוצאה יהיה חייב, כמו שאמר שמואל בחלבים ועריות שגם מתעסק חייב שכן נהנה (כריתות יט ב), ואף איסורי שבת, שלדעתו עיקרם בתוצאה, היינו במה שהאדם עושה בפועל, ולא רק במעשה העבירה, חייב על דבר שאינו מתכוון.⁶

ואמנם, השערה זו שר' אליעזר לא סובר כלל את העקרון של מלאכת מחשבת, מקבלת אישור וביסוס לאור הסוגיה בכריתות :

תניא א"ר אליעזר מה נפשך אי חלב אכל חייב אי נותר אכל חייב אי
 אשתו נדה בעל חייב אי אחותו בעל חייב אי בשבת עשה מלאכה חייב אי
 ביה"כ עשה מלאכה חייב אמר לו רבי יהושע הרי הוא אומר אשר חטא
 בה עד שיודע לו במה חטא ורבי אליעזר האי בה מאי עביד ליה מיבעי
 ליה פרט למתעסק;

לשיטת ר"א אם אדם יודע שהוא חטא, אפילו אינו יודע במה בדיוק, הוא מביא קורבן חטאת, אך לשיטת רבי יהושע כל עוד האדם אינו יודע מה בדיוק החטא הוא פטור. הדגש של ר"א הוא על כך שהאדם חטא, על התוצאה, ולא על ידיעה מדוייקת של המעשה. אמנם, ר"א מסכים שמתעסק פטור כיוון שבמתעסק האדם לא מודע כלל לכך שהוא עושה מעשה. לא מדובר באדם שעושה פעולה ולא מתכוון לכל ההשלכות שלה, אלא באדם שלא מודע כלל למעשה שלו, וכאילו נעשה המעשה ממילא. מי שאינו יודע במה בדיוק חטא - חייב, אך המתעסק דומה לאנוס, והמעשה לא יכול להתייחס אליו כאישיות משפטית, כיוון שאיננו מודע לו, ולכן פטור אפילו מחטאת.

רש"י נתקשה במקור הלימוד שהובא במשנה לפטור מתעסק לפי רבי אליעזר: "אשר חטא בה" מחמת הגמרא שם בעמ' ב שהביאה את דברי רב נחמן בשם שמואל שמתעסק פטור משום שמלאכת מחשבת אסרה תורה, ומדוע לא יפטור גם ר' אליעזר משום מלאכת מחשבת:

מבעי ליה פרט למתעסק - כגון נתכוון לזו ועשה אחרת ואי קשיא אם כן
 דר"א אית ליה דרב נחמן האי בה דדריש ר' אליעזר פרט למתעסק לא
 צריך דממלאכת מחשבת דמייתי רב נחמן מצי למילף נראה לי דר"א לית

6. רק לפי ר' אליעזר ור' יהודה נכון לומר שהחיוב הוא על תוצאות מעשיו של האדם. לפי ר"ש החיוב הוא על המעשה עצמו, המוגדר על פי כוונת העושה. ראה שיעורים ח-ט.

ליה דרב נחמן דדריש מלאכת מחשבת אסרה תורה דלא משמע ליה ההיא דרשא ולא מייתי דרב נחמן אלא משום דאמר בהדיא דמתעסק בשבת פטור אבל לרבי יהושע דדריש אשר חטא בה עד שיודע לו במה חטא איהו דריש כרב נחמן מלאכת מחשבת אסרה תורה.

מתרץ רש"י שר"א באמת לא ס"ל דדווקא מלאכת מחשבת אסרה תורה, אלא כל מלאכה, ולולא דרשת "אשר חטא בה", שנכונה לכל דיני התורה, באמת לא היה פוטר מתעסק. והנה, כפי שהסקנו אנו מתוך זיהוי שיטת ר' יהודה עם ר' אליעזר בסוגיות שבת דלעיל, וסוגית חגיגה (י א), הסיק גם רש"י בסוגיה בכריתות.

להשלמת תמונת עמדתו של ר"א יש להוסיף את דברי ר' יוסי במשנה שם, לפיהם ר"א סובר שאדם העושה מלאכה בשבת, ואינו יודע לסווג את המלאכה לאב מסויים, חייב בכל מקרה. לפי דברינו למעלה קביעה זו היא במסגרת שיטת ר' עקיבא שיש אבות ותולדות, אולם גם במסגרת זו, שם אב המלאכה המסויים, איננו תנאי לחיוב לפי ר"א, אלא די בעצם הידיעה שזו מלאכה, וכפי שאמרנו, שמושג המלאכה בשיטתו הוא עקרוני וכללי ואיננו תלוי ביצירת יחידות משמעות מובחנות של מלאכה (אבות):

א"ר יוסי ... על מה נחלקו על העושה מלאכה בתוך היום ואינו יודע אם בשבת עשה אם ביום"כ עשה או על העושה ואינו יודע מעין איזו מלאכה עשה שרבי אליעזר מחייב חטאת ורבי יהושע פוטר (כריתות יט א)

מלאכות השבת, אם כך, אינן מסווגות לפי קטגוריות. כל חילול שבת, כל עשיית מלאכה - היא עבירה שמוטל עליה חיוב בפני עצמה, שהרי כל המלאכות שוות. ונראה שדברי הרמב"ן שלפי ר"א יש להתרות על כל תולדה משום עצמה (לעיל) מקבלים תמיכה משיטת ר' יוסי זו.

חיוב מלאכה בשיעור מינימלי

בנוסף לחיוב במלאכה שאינה צריכה לגופה רבי אליעזר אף מחמיר בכמה מלאכות, ומציב רף חיוב נמוך משל חכמים. הוא מחייב באריגת חוט אחד בלבד על האריג, בניגוד לדעת חכמים שמחייבים בשניים (משנה יג א) ומחייב בכתיבת אות אחת בלבד בניגוד לשיטת רבי יהושע וחכמים שמחייבים בשתי אותיות:

האורג שני חוטין בין בבגדי קדש בין בבגדי הדיוט והכותב שתי אותות בין בכתבי קדש בין בכתבי הדיוט בשבת חייב חטאת ביום טוב לוקה ארבעים האורג חוט אחד בין בבגדי קודש בין בבגדי הדיוט והכותב אות אחת בין בכתבי קדש בין בכתבי הדיוט בשבת חייב חטאת ביום טוב לוקה את הארבעים דברי ר' ליעזר וחכמים אומ' בין בשבת בין ביום טוב אין חייב אלא משום שבות (תוספתא ביצה ד ד)

דומה שהורדת השיעור למינימום האפשרי, בניגוד לחכמים הדורשים רף משמעותי, הנובע כנראה מהגדרה מקצועית של מושג המלאכה, מבטא את עמדתו שכל מעשה שיש לו תוצאה ניכרת במציאות, אסור בשבת, ואיננו צריך לעמוד ברף מקצועי דווקא.

רבי אליעזר גם אוסר לפקוק בפקק החלון (לכסות פתח של חלון במבנה) אם הוא לא מחובר, בניגוד לדעת חכמים שמתירים:

פקק החלון רבי אליעזר אומר בזמן שהוא קשור ותלוי פוקקין בו ואם לאו אין פוקקין בו וחכמים אומרים בין כך ובין כך פוקקין בו. (משנה שבת יז ז)

אף שמדובר בפעולה תדירה, ולא מקצועית, ר' אליעזר אוסר מפני שתוצאתה של הפעולה גורמת לשינוי משמעותי של המבנה, היא אסורה.

עמדתו המחמירה של רבי אליעזר ביחס למלאכות זוטרות בשבת, באה לידי ביטוי גם ביחס לצידת ונטילת נשמה של כל בעל חיים באשר הוא; הוא פוסק שהריגת כינה בשבת היא כהריגת גמל⁷, ומחייב על צידת פרעוש בניגוד לעמדתו של רבי יהושע⁸. לשיטת רבי אליעזר, עשיית מלאכה זעירה בשבת מחייבת באותה מידה כעשייה של מלאכה מקצועית, הצד פרעוש, אף שאין במינו ניצוד, כיוון שלאותו אדם יש עניין בצידה זו - חייב עליה. אריגה של חוט אחד, כתיבה של אות אחת והריגת כינה מספיקות על מנת לחייב בעשיית מלאכה בשבת. עמדה זו, המחייבת על מלאכות חסרות חשיבות מקצועית היא צד נוסף של תפישתו לפיה מושג המלאכה בשבת איננו כפוף לעקרון של מלאכת מחשבת. חומרותיו בכל אלה מסתברות לפי ההנחה שכל פעולה בעלת אופי אינסטרומנטלי, גם אם חלקי, תהיה אסורה בשבת. הקביעה ש"מלאכת מחשבת אסרה תורה" טומנת בחובה שתי משמעויות עיקריות, ששתיהן קשורות לכך שמלאכת המשכן הייתה מלאכת אומנים מקצועית:

1. תכנון ומחשבה הקודמים לעשייה

2. פעולה חשובה, בעלת ערך בעולם היצירה והיצור, מבחינת אופי התוצר ומבינה כמותית.

לעיל ראינו כי ר"א דוחה את העקרון הראשון, וסובר כתלמידו ר' יהודה שהעושה מלאכה בשבת גם אם אינה צריכה לגופה וגם אם אינו מתכוון, חייב, ואף מי שאיננו יודע איזו מלאכה עשה - יביא חטאת. כעת אנו רואים כי גם העקרון השני של מלאכת מחשבת, לפיו מלאכה צריכה להיות חשובה, נדחה על ידי ר"א, והוא מחייב גם על שיעורים מינימליים, וגם על מלאכות שאין להן חשיבות בשדה המקצועי. כשנוסיף לכך את ההרחבה של עקרון המלאכה כעקרון כללי, ולא ספציפי, ודחיית חלוקת המלאכות לקטיגוריות מקצועיות מובחנות, נמצא שר"א דוחה את העקרון של מלאכת מחשבת מכל וכל.

סיכום

תפישתו הייחודית של ר"א את מושג המלאכה בשבת באה לידי ביטוי בהיבטים נרחבים של מושג המלאכה:

1. שלילת העקרון של חילוק מלאכות, וחוב גם על תולדה משום אב

7. בבלי, שבת יב, א.

8. שם קז, ב.

2. הרחבה משמעותית של היקף המלאכות, בעוד לפחות 14 מלאכות, ולתחומים חדשים: טיפול בגוף, בבית, הכנת מזון שלא על סידורא דפת והקרוב אליו, וללא מקור חום.
 3. רשימת המלאכות אצל ר"א היא, כנראה, פתוחה, ולא סגורה כבשיטת ר' עקיבא, לפיו יש ל"ט מלאכות ותו לא.
 4. איחוד בין מושג ההכנה להגדרת המלאכה. אסור להכין בשבת, וזהו איסור גברא, איסור על האדם שיכין.
 5. חיוב גם על מלאכה שאינה צריכה לגופה ועל דבר שאינו מתכוון.
 6. חיוב גם על שעורים מינימליים, זעירים.
 7. באופן כללי: שלילת המושג של מלאכת מחשבת כמושג מארגן של הלכות שבת, ושלילת הקשר למשכן. בניגוד לחכמים, המלאכה איננה קטגוריה מופשטת, תכליתית, אלא פעולה ריאלית, שיש לה תוצאה ממשית, בעולם הריאלי, לאו דווקא המקצועי.
- ומבחינה עקרונית: בעוד שלפי חכמים מלאכות שבת הן קטיגוריות מופשטות, פורמאליות וקבועות, אשר מוגדרות על פי מהות המלאכה ותכליתה, הרי שמושג המלאכה של רבי אליעזר שאוב מהמציאות, קשור בהבחנה בין פעולות מכינות לבין פעולות של הפקת הנאה, ומתייחס לאופיין הממשי של הפעולות, ללא תלות בהגדרה מופשטת כלשהיא.

מבנה מסכת שבת והגדרת המלאכה – לאור שיטת רבי אליעזר

שתי שאלות עדיין עומדות לפתחנו:

- א. האם יש ביטוי לשיטת רבי אליעזר במסכת שבת ובהלכותיה, או שמא היא נדחקה החוצה, ואין לנו אלא שתי המשניות הראשונות של פרק כלל גדול, הקובעות ללא מחלוקת את העקרון של חילוק מלאכות ואת המבנה המארגן של ל"ט אבות מלאכה, כשיטת רבי עקיבא במשנת כריתות, ובהתעלם משיטת רבי אליעזר. זאת ועוד, ייתכן שלאור זאת ניסו האמוראים להכניס את שיטת ר' אליעזר אל תוך מסגרת המחשבה של משנת שבת ול"ט אבות מלאכה, כפי שראינו הן בדחיית עמדתו של רב נחמן בר גוריא ביחס לברייתת המלאכות של רבי אליעזר (צה א), והן בהתעקשות על ההנחה שגם לר"א יש אבות ותולדות, ולו באופן סמנטי בלבד (צו ב).
- ב. מהם תנאי הסף/הקריטריונים להגדרה של פעולה בעולם כמלאכה לפי רבי אליעזר? ראינו שמעשים בעלי אופי 'הכנותי' ייחשבו למלאכות, אך זו איננה הגדרה מספקת. האם ניתן להציע תנאי סף כללי להגדרת המלאכות?

על מנת לענות על השאלות הללו נציע לפרש כלל המופיע במשנה אשר לפיו ניתן להציע את הבסיס להגדרת המלאכה לשיטת רבי אליעזר, וגם את מעמדה של הגדרה זו במסגרת המשנה. במשנה להלן (יב א) מופיע כלל המגדיר את מושג המלאכה, תוך כדי עיסוקה במלאכות בונה השונות:

הבונה, כמה יבנה ויהא חייב--הבונה כל שהוא. המסתת והמכה בפטיש ובמעצד והקודח כל שהוא, חייב. זה הכלל: כל העושה מלאכה, ומלאכתו

מתקיימת בשבת-חייב. רבן שמעון בן גמליאל אומר, אף המכה בקורנס על הסדן בשעת מלאכה--חייב, מפני שהוא כמתקן מלאכה.

באופן פשוט, הכלל איננו עוסק במלאכת בונה דווקא, אלא בכל מלאכה, והוא מופיע ללא מחלוקת. הדגש בכלל הוא על המילים: "ומלאכתו מתקיימת בשבת". מה בעצם נאמר בהם?

"מתקיימת" - קריטריון ראשון הוא שתהא המלאכה מתקיימת. גם רבי אליעזר המרחיב את הגדרת המלאכה, כדאמרינן לעיל, יסבור שבמקרה בו מלאכה אינה מתקיימת כלל, כלומר: איננה מותירה רושם ממשי במציאות למשך זמן - היא לא נכנסת תחת ההגדרה של מלאכה.

"בשבת" - קריטריון מצמצם שני הוא מאפיין המלאכה הדורש שכל המלאכה תיעשה בשבת כדי להתחייב עליה. לפי פירוש זה המילה "בשבת" מוסבת על "כל העושה מלאכה". אם מלאכה התחילה ביום שישי והסתיימה בשבת - אין לראות את תחילת עשייתה וסופה כמצטרפות לחיוב אחד, ולכן רבי אליעזר לא ידרוש הכנה מיום שישי על מנת לטלטל את סכין המילה, וידרוש רמת אפיה מינימאלית מהפת בערב שבת על מנת להכשיר את המשך בישולה בשבת.

מבחן המלאכה הוא מבחן אובייקטיבי - האם נעשתה פעולה שהיא כל כולה בשבת, והאם יש לה קיום, כלומר: רושם ממשי. אפשר לפרש את המילה "בשבת" גם כמוסבת על הפועל: "מתקיימת" היינו - שתתקיים לפחות בשבת, ואז אפשר לכלול גם את הטיפול בגוף והטיפול בבית בכלל הגדרה זו.

אמנם, משנה זו היא סתמאית, ולכאורה היה עלינו לקרוא אותה על רקע משניות "כלל גדול", כלומר: שהכלל היסודי הוא ל"ט אבות מלאכה, וכאן נוסף תנאי מגביל, ולא כלל מרחיב האומר ש"כל העושה מלאכה", כל מלאכה, ללא שום הגבלה - יהיה חייב בתנאי שהיא מתקיימת.

אלא שלאמיתו של דבר יש להעלות שאלות נוקבות לגבי היחס בין משנה זו בתחילת פרק יב, לבין משניות כלל גדול. כדי להבין זאת נסקור בקצרה את מבנה המשניות במסכת שבת.

המסכת מפותחת במשנה אחת בהלכות הוצאה, אח"כ בהלכות הכנה לשבת, עבור דרך הלכות הדלקת הנרות ודיני הטמנה (פרקים א-ד) ומשם מתקדמת לעסוק בדיני הוצאה (ה-ו). בפרק ז (משניות א-ב) המשנה מפסיקה לפתע את העיסוק בדיני הוצאה, ומפרטת את ל"ט אבות המלאכה ואת כללי חיוב החטאת וחילוק המלאכות. אך במשנה ג של הפרק, וכן בפרק ח, המשנה חוזרת לעסוק בדיני הוצאה, עד סוף פרק יא. רק בפרק יב עוברת המשנה למלאכות אחרות, ובעיקר לעיסוק בשיעורי כמה מלאכות, ובשולי הדברים גם בכמה הגדרות. מיקומו של פרק ז, ובו פירוט ל"ט אבות המלאכה, נראה לאור זה כאילו איננו במקומו. לא זו בלבד שהוא לא מופיע בתחילת המסכת כעקרון ממיין של כל המלאכות העתידות להופיע בהמשך, הוא אף נמצא ממש באמצע הפרקים העוסקים במלאכת הוצאה. זאת ועוד, אחרי משנת ל"ט אבות מלאכה היינו מצפים שהמשנה תעסוק בביאור המלאכות ובכלליהן לפי הסדר, אך המשנה חוזרת לעסוק בשעורי מלאכת הוצאה, וממשיכה את הנושאים שנדונו בפרקים

ה-ו. אם כן, דווקא מיקומה של משנת ל"ט אבות המלאכה במסכת הוא הנראה חריג, וצריך להסביר זאת. משנת ל"ט אבות מלאכה אין לה השפעה כלל על מבנה המסכת ועל תכניה. לאמיתו של דבר, פרק יב הוא הפרק שבו מתחילה המשנה לעסוק באופן מסודר במלאכות ובשעורי מלאכות, אך היא עוסקת רק בכשליש מהמלאכות שנזכרות במשנת ל"ט אבות מלאכה, ולא לפי הסדר האמור שם. המלאכה הראשונה בקובץ המלאכות שמתחיל בפרק יב היא דווקא מלאכת בונה, שמיקומה במשנת כלל גדול קרוב לסוף הרשימה. משנה א של הפרק, והכלל: "כל העושה מלאכה ומלאכתו מתקיימת בשבת", אכן מהווים בסיס ראוי לפרטי ההלכות המשתלשלות מסוגי המלאכות האסורות. ואכן, בדף קג ב מובא לימוד של רבי שמעון שדורש רמת ביצוע של מלאכה שכיוצא בה מתקיימת גם בנוגע למלאכות כותב ואורג. הרמב"ם גם הוא הבין כך ומאפיין באמצעות הכלל הזה מלאכות נוספות מלבד מלאכת בונה - צובע,⁹ קושר¹⁰ ותופר¹¹.

ברור, אם כן, שמבנה ל"ט אבות המלאכה איננו אורגני למסכת, ושכפרקים בהם יש עיסוק במלאכות שבת (פרק יב והלאה) לא מוזכרים כל הל"ט אבות, אלא מספר מצומצם של מלאכות מתוך הל"ט¹² ומתווספות להן מלאכות שלא מופיעות בפרק כלל גדול.¹³ זאת ועוד, במשנה אין זכר למבנה של אב ותולדה¹⁴. במשנה גם לא מוזכרים מושגים כ'מלאכת מחשבת' ו'מלאכה שאינה צריכה לגופה' המופיעים בגמרא כמאפיינים בלעדיים של איסור המלאכה בשבת. למעט הכלל הרחב מאוד בפרק יב, של מלאכה המתקיימת, וההתייחסות למלאכה כדרכה או כלאחר יד, בסוף פרק יא, אין כללי מלאכות נוספים במשנת שבת, למעט משניות כלל גדול, הכוללות בחריגותן.

מדוע, אם כן, מופיעות משניות כלל גדול בתחילת פרק ז? דומה, שבמקרה זה מלווה הכלל הגדול את הכלל הקטן, שהוא העיקרי. לאמור: כללי חילוק מלאכות וחייב החטאות, שאחריהן בא הכלל הגדול של ל"ט אבות מלאכה, מופיעים שם פשוט מפני שהן חלק מקובץ משניות שבחלקו השני נמצא כלל מרכזי לשיעורי מלאכת הוצאה, שהן הנושא האמיתי של הפרק, וגם ההמשך הטבעי של הפרק הקודם:

משנה א: כלל גדול אמרו בשבת כל השוכח עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה אינו חייב אלא חטאת אחת העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת אינו חייב אלא חטאת אחת:

9. הלכות שבת ט, יג.

10. שם י, ח.

11. שם י, ט.

12. המפשיט, הממלח, המעבד, המחתיך, המנפץ, המלבן ועוד רבים אחרים חסרים.

13. המסתת, הקודת, מנכש, מזרד, מכרסם ועוד.

14. הרמז היחיד למבנה של אב ותולדה נמצא בפרק יב משנה ג', בו נאמר - "לא נתחייבו שתי אותיות אלא משום רושם". נראה שרושם הוא אב מלאכה המחייב גדר של שתי אותיות כגדר הסף של מלאכת כותב. אך למעשה, "רושם" הוא בכלל לא אב מלאכה המופיע במשנת ל"ט האבות, ולכן נפרש את המילה "משום" בפירוש דומה לפירוש אותו נתנו לעיל.

משנה ב: אבות מלאכות ארבעים חסר אחת ... הרי אלו אבות מלאכות ארבעים חסר אחת:
 משנה ג: ועוד כלל אחר אמרו כל הכשר להצניע ומצניעין כמוהו והוציאו בשבת חייב עליו חטאת ...
 משנה ד: המוציא תבן כמלא פי פרה עצה כמלא פי גמל עמיר כמלא פי טלה (משנה שבת ז)

נראה, אם כן, שדווקא משנת המלאכות מדבי רבי עקיבא היא הזרה למסכת שבת, והיא נמצאת כאן רק אגב אורחא של שיעורי הוצאה. נראה, שהכלל הגדול של מסכת שבת הוא הכלל של מלאכה המתקיימת, ומשמעותו איננה רק הגבלה מצמצמת של אופי הביצוע של מלאכה אחת מתוך הרשימה, אלא הוא כלל מרחיב ומקיף, שעל ידו אפשר לקבוע איזו פעולה תיחשב כמלאכה בשבת - כל מלאכה שתוצאתה מתקיימת. הוא איננו כפוף לרשימה מסויימת, וגם לא למבנה של אבות ותולדות, אלא רק למבחן התוצאה של התקיימות המלאכה.

לאור תיאור זה יש להציע כי תפישת מושג המלאכה של מסכת שבת כפי שהיא מנוסחת בעיקר מפרק יב ואילך היא מבית מדרשו של רבי אליעזר, ואילו משנת כלל גדול היא מבית מדרשו של רבי עקיבא. מחלוקתם איננה מפורשת במסכת שבת אלא במשנת כריתות, וכדלעיל. קריאה זו מחדדת את הצעתנו לקרוא את שיטת רבי אליעזר כתיאוריה הלכתית מקיפה המציגה חלופה עקרונית לשיטת רבי עקיבא המניחה במרכז את תיאוריית ל"ט אבות המלאכה.

דומה שעקרון זה משפיע גם על המחלוקת הבאה בין רבי אליעזר לחכמים אודות כותב על בשרו:

משנה. המסרט על בשרו - רבי אליעזר מחייב חטאת, וחכמים פוטרין.
 תניא, אמר להן רבי אליעזר לחכמים: והלא בן סטדא הוציא כשפים ממצרים בסריטה שעל בשרו! אמרו לו: שוטה היה, ואין מביאין ראייה מן השוטים. (קד ב)

לדעת חכמים, כתיבה על הבשר לא יכולה להיכנס לעולם המלאכה, שהרי אין זו דרך כתיבה, ואיננה מלאכה מקצועית, וודאי שאין בה מעשה אומן. לכאורה, ראית רבי אליעזר קשה, וכי מפני שאדם אחד עשה מעשה, חייבים כולם? אלא שרבי אליעזר מפעיל את אמת המידה שהוא עצמו קבע ואומר: השאלה היחידה היא האם המלאכה מתקיימת, כלומר: נעשה מעשה במציאות שיש לו קיום מספיק, והוא משיג את התוצאה המבוקשת. ההוכחה מהצלחת הברחת הכשפים ממצרים היא הוכחה על קריטריון ההתקיימות של מלאכת כותב באופן זה, וזו בדיוק שיטת ההגדרה של רבי אליעזר. (ראה שיעור כו)

הנה כי כן, יסודות שיטתו של רבי אליעזר אכן נמצאים במסכת שבת, ואף מכווננים בה יסודות מרכזיים. ראינו, כי יש לו שיטה ברורה ולכידה להגדרת מלאכות שבת, ולקביעת האיסור או ההיתר, וכן"ל. מדוע אם כן פירשו האמוראים את שיטת ר"א במסגרת שיטת ר'

עקיבא? דומה כי הם נענו למה שנראה בעיניהם הכרעה של רבי, שבעריכתו את המשנה סתם כמשנת רבי עקיבא בכריתות, ולא נתן מקום לרבי אליעזר. ההנחה הרווחת, שהכרעה זו קשורה גם בתפישה של מלאכת שבת כמלאכת מחשבת, על מגוון השלכותיה, חייבה פירוש מחדש של שיטת רבי אליעזר והמימרות שהובאו בשמו, כדי לשמר אותן כמשמעותיות. כך, המגבן והמחבץ, נחשבים כעושים מלאכה בשבת, להלכה, למרות שזו שיטת רבי אליעזר, וחכמים נחלקו עליו. פירושה של חכמי נהרדעא, אף שאיננו לפי רוחו המקורית של רבי אליעזר, ייצר סינתזה בין שתי השיטות המנוגדות, והשאיר לכל הפחות חלק מקביעותיו של ר"א נטועות בהלכה:

וכן המגבן את הגבינה הרי זה תולדת בונה, ואינו חייב עד שיגבן כגרוגרת
(רמב"ם שבת י ג)

הזורה או הבורר כגרוגרת חייב, והמחבץ הרי הוא תולדת בורר (שם ח, יא).

נשמת הסוגיה: שבת של רבי עקיבא, שבת של רבי אליעזר

שבת של רבי עקיבא היא שבת בראשית, של דברות ראשונות, זכר למעשה בראשית, שבת שבה האדם דומה לבורא, בכוח יצירתו, מחשבתו וזמתו, ומזכיר לעצמו בשביתתו שכמו שהבורא שבת אף הוא צריך לשבות. איסור המלאכה היא איסור על מעשי יצירה, שיש להם הגדרה פורמאלית, מובחנת, ואם הם נלמדים מהמשכן, כפי שעולה מפרשיית השבת בשמות לה, אז שם המלאכה הוא גם סמל, שמסמל אופן מסויים של יצירה. המלאכה היא מושג מופשט, לאו דווקא ריאלי, ולכן שם מלאכה אחד יכול להופיע במרחבים שונים ומשונים (מגבן הוא בונה, חולב הוא דש וכיו"ב). האדם בשביתתו מתקדש ומתעלה, מחבר את מעשי יצירתו לשורשם העליון, מופיע כיצור א-לוהי בן חורין, וחירותו באה לידי ביטוי בשביתתו ממלאכת היצירה שלו, שהיא עצמה הופכת ליצירה בת חורין מתוך שביתתו.

שבת של רבי אליעזר היא שבת של דברות אחרונות: "למען ינוח עבדך ואמתך כמוך", ושל שמות כג: "למען ינוח ולמען ינפש", שבת שבה עולם העבודה האוביקטיבי שובת, כדי שתהא מנוחה, ויהיה נופש. השפה הטבעית של עולם המלאכה היא השלטת בשבת זו, והשבת מזמינה את האדם להפסקה, לעצירה, להשבתה של מרחבי העבודה השונים שלו. לא האדם היוצר נח, אלא האדם העמל, העובד. לא הסוביקט היוזם והיוצר הוא מוקד השביתה, אלא המלאכות עצמן, התוצאה - ולא התהליך. השבת איננה שואלת את האדם למה אתה מתכוון, כי אם: מה אתה עושה, מה יוצא מפעולותיך.

ההלכה אימצה את שיטת רבי עקיבא בעיקרה, אך שיירה חלקים גם מתפישת רבי אליעזר. אלה באים לידי ביטוי גם במלאכות מסויימות שנאסרו, אף שרק רבי אליעזר אסרן, וגם בהרחבות שונות מדברי חכמים, בעיקר אלה הקשורות לאיסורי שבות ולעובדין דחול, שהד תפישתו של רבי אליעזר נמצא בהן, אף כי לא מדאורייתא. מגמת השבת המציאות, גם במקום שהפעולה עצמה איננה שייכת למישור היצירתי הגבוה של האדם, באה לידי ביטוי באיסורים שאסרו חכמים, המשקפים מגמה זו.